

HOMUNKULUS A KOGNITÍVNE VEDY

Noam Chomsky: Jazyk a zodpovednosť. Bratislava, Archa 1995, s.

Veľkú medzeru na slovenskom knižnom trhu v literatúre o filozofii jazyka a filozofii mysle aktívne pomáha zaplniť edícia *Filozofia do vrecka* vydavateľstva Archa. Po nedávno vydanom preklade Flanaganovho *Vedomia* sa na knižných pultoch objavil preklad výberu kapitol z knihy amerického autora Noama Chomského *Language and Responsibility*, ktorý vychádza pod rovnomenným názvom *Jazyk a zodpovednosť*.

Filozofia Noama Chomského predstavuje jeden z dominantných prúdov, ktorý zasahuje nielen filozofiu jazyka, ale aj filozofiu mysle a tzv. kognitívnu vedu. Zatiaľ však bola slovenskému čitateľovi (až na malé výnimky) dostupná len v pôvodných anglických vydaniach, resp. v ich inojazyčných prekladoch. O to viac treba privítať snahu Archy popularizovať tohto vplyvného autora. Hneď na úvod sa musím priznať, že mi unikajú kritériá, na základe ktorých bol vybraný text prekladu. Ide totiž o vybrané kapitoly z dialógu Noama Chomského s francúzskou lingvistkou Mitsou Ronac o jeho filozofii mysle, lingvistickej filozofii a miestami aj politických názoroch. Nonšalantne usporiadané poznámky oboch diskutujúcich k uvedeným témam predstavujú viac-menej nenáročný text, ktorý sa z istého pohľadu môže zdať vhodný na popularizáciu Chomského lingvistických, filozofických a spoločenských názorov. Obávam sa však, že táto výhoda je len zdanlivá. Prevažujú tu totiž nevýhody, akými sú neznesiteľná vágnosť, povrchnosť, fragmentárnosť a nezavretosť Chomského myšlienok. Čitateľ zaujímajúci sa o generatívnu gramatiku alebo o Chomského pojem mysle tak namiesto základného explicitného a koherentného objasnenia, ktoré by mu umožnilo relatívne spoľahlivú orientáciu v probléme, dostáva k dispozícii fragmentárne Chomského poznámky týkajúce sa hlavne vzniku jeho argumentov. Elementárna úvaha pritom napovedá, že na to, aby čitateľ vedel skutočne zmysluplne využívať informácie o širších súvislostiach Chomského filozofie, mal by mať aspoň v minimálnej miere možnosť pochopiť, čo je jej reálnym obsahom. Vzhľadom na rozsiahlu bibliografiu tohto autora a na absenciu základných Chomského prác v slovenskom jazyku je pre mňa výber takéhoto „doplnkového“ dialógu záhadou.

V žiadnom prípade sa totiž nedomnievam, že „póle-méle“ Chomského krátkych poznámok k jazykovede, empirizmu, marxizmu, sociológii... môže čitateľovi, ktorý sa s týmto autorom stretáva po prvýkrát, pomôcť (samozrejme, vzhľadom na možný rozsah publikácie) pochopiť výstavbu, zdôvodnenie a dôsledky Chomského filozofie.

Toľko z pozície čitateľa. Ako recenzenta ma tento fakt mrzí o to viac, že vskutku „fantómová“ podoba Chomského argumentov ma núti k značnej rekonštrukcii a doslovnej destilácii časti textu. Mnohé momenty dôležité pre obraz o Chomského myšlienkach, obávam sa, zostanú opomenuté. Výsledný obraz tak bude značne nesúrodý a nedokonalý.

V tejto recenzii sa budem zaoberať pojmom mysle, teda filozofickými názormi N. Chomského súvisiacimi s týmto pojmom. Nebudem sa teda vyjadrovať k transformačnej gramatike, na ktorú preklad taktiež odkazuje. Jeho pojem podrobím skúmaniu z dvoch pozícií : logickej a empirickej. Najprv sa pokúsím objasniť slabiny jeho logiky mysle, ktorá usídľuje homunkulov tam, kde sa vôbec nehodia. Logika tohto postupu a jeho explanačná hodnota tak kvalitatívne nepresahuje stredoveké koncepcie ľudskej mysle. Na záver sa pokúsím poukázať na empirickú evidenciu svedčiacu v neprospech Chomského modelu procesov odohrávajúcich sa v ľudskej mysli.

Pôvod a funkcie ľudskej mysle sú naznačené v kapitole *Empirizmus a racionalizmus*. Štruktúra a funkcie ľudského mozgu sú určené genetickými informáciami. Fungovanie ľudského mozgu je tak rozhodujúco determinované v rámci biológie druhu a podstatne sa v rámci sociálnych a individuálnych podmienok nemení. V dôsledku istých vnútorných (biologických) obmedzení teda existuje vnútorný mechanizmus nadobúdania jazyka. Evidenciou pre toto tvrdenie by malo byť to, že individuálne odlišné deti napokon dospejú k tomu istému jazyku.

V kapitole *Filozofia jazyka* sa čitateľ môže dozvedieť, že zvládnutie gramatiky jazyka neprebíha na základe indukcie alebo abstrakcie zo skúsenosti, lež na základe biologických obmedzení, ktoré ohraničujú možné kognitívne systémy. Bez nich by sme disponovali neohraničeným množstvom systémov, z ktorých každý by bol v súlade so skúsenosťou, čo je podľa Chomského to isté, ako keby sme nemali vôbec žiadny systém.

Chomsky uzatvára, že musí existovať univerzálna gramatika zrozumiteľných teórií, ktorá určuje principiálne možnosti typov jazyka. Ich podmnožinou je potom množina pravdivých teórií. Tvrdí, že k tomuto záveru dospel okrem iného historickým skúmaním rozličných vedeckých teórií.

V časti *Generatívna gramatika* vymedzuje svoju základnú otázku „Čo je podstatou intuitívneho nevedomého poznania, ktoré (hlavne) umožňuje ľuďom používať ich jazyk?“, pričom toto poznanie vymedzuje ako „vlastnosť biologického systému“. Schopnosť nadobudnúť a používať jazyk v dôsledku špecifického biologického ustrojenia Chomsky na inom mieste definuje ako jazykovú kompetenciu. Tá sa okrem iného prejavuje v tom, že ak máme k dispozícii nejaké jazykové prvky, poznáme aj ich použitie v iných, dosiaľ neznámych prípadoch. Jazyková kompetencia zahŕňa „nachádzajúcu procedúru“, ktorá zodpovedá za priradenie skúsenostných dát jazykovým výrazom. Osvojovanie jazyka je potom „procesom výberu najlepšej gramatiky zhodnej s prístupnými údajmi“, pričom vyhodnocujúca procedúra je tiež súčasťou biologického vybavenia.

Potrebnosť pojmu jazykovej kompetencie pre chápanie reči odôvodňuje Chomsky ako transcendentnú podmienku, ktorá je nevyhnutným predpokladom osvojovania si jazyka. Tento status by mal „jazykovej kompetencii“ garantovať nezávislosť od empirických skúmaní jazyka. Chomsky totiž tvrdí, že práve táto schopnosť „umožňuje podvedome chápať a vytvárať nekonečne veľa nových viet“. Tým je zdôvodnená aj priorita kognitívnej vedy pred empirickou psychológiou. V knihe *Language and Mind* (1968) argumentuje, že ak chceme vysvetliť rýchlosť a uniformitu osvojovania si jazyka u detí, nevyhnutne musíme postulovať predpoklad, že ich mozog obsahuje apriórne vnútorné znalosti, ktoré zahŕňajú gramatiky všetkých ľudských jazykov, jednoduchú metriku na usporiadanie týchto grama-

tík, ako aj nástroj na testovanie jazyka, ktorému je dieťa vystavené. Myslenie si môžeme predstaviť ako spracovávanie zmyslových dát v rámci imanentných biologických štruktúr, ktoré určujú spôsob priradenia empirických dát vonkajšieho sveta jazykovým výrazom, ktoré sú potom usporiadané do podoby jazyka.

Kompetenciu by sme teda mohli prirovnať k počítačovému programu, ktorý nevedome prebieha v našej myslí. Obdobu takéhoto hypoteticko-deduktívneho štýlu argumentácie možno nájsť napríklad u Freuda, kde je možnosť spoznať pravú povahu našej mysle a príčinu našich duševných pochodov viazaná na znalosť Freudových názorov, keďže inak ich objaviť nemôžeme. Empirická evidencia tu nemá vzhľadom na „vnútorné princípy“ žiadnu záväznú výpovednú hodnotu, pretože hypotézy (vnútorná gramatika) pripúšťajú skutočne neohraničenú interpretáciu. Slúži tak len na fingované potvrdenie hypoteticko-deduktívneho modelu.

Ako som už naznačil, svoje ponímanie kognitívnych procesov chce Chomsky prezentovať kantovsky, t.j. ako nevyhnutné podmienky možnosti nadobúdať a používať jazyk, ktoré logicky predchádzajú akékoľvek empirické skúmanie. Problém je v tom, že kým Kant podal logicky konkluzívny dôkaz toho, že možnosť myslenia je podmienená časopriestorovou formou skúsenosti, Chomsky podobný logický dôkaz nemá. Na potvrdenie svojich hypotéz však neuvádza ani dostatočnú empirickú evidenciu. Ako empirický dôkaz jeho koncepcie má napríklad slúžiť fakt nadobudnutia jazyka. Základným problémom je však to, že na vysvetlenie schopnosti detí naučiť sa jazyk a používať ho vo vzťahu k materiálnemu svetu vôbec nemusíme postulovať mysteriózne apriórne štruktúry spracovávajúce empirické dáta. Ak tak robíme, ocitneme sa v situácii príbuznej tej, v ktorej niekoľkí stredovekí učitelia predpokladali, že ľudia majú v hlavách malých škriatkov – homunkulov, ktorí sú príčinou myslenia. Homunkula síce možno presvedčivo postulovať, nemožno ho však dokázať ani logicky, ani empiricky. Rovnako nemá zmysel hovoriť o apriórnych mechanizmoch spracovávajúcich informácie a generujúce ľudskú reč.

Používajúc Rylovu dištinkciu, jazyková kompetencia nie je schopnosť v zmysle „knowing how“, ani „knowing that“. „Knowing that“ je schopnosť, pri ktorej sú dostupné explicitné pravidlá na vykonanie zodpovedajúcej aktivity. Nevedomá jazyková kompetencia (vrátane biologického zariadenia na spracovanie vnemových informácií) ňou rozhodne nie je. „Knowing how“ je schopnosť, pri ktorej nedokážeme dosť dobre uviesť explicitný zoznam pravidiel, na základe ktorých postupujeme – napr. pri udržiavaní rovnováhy pri jazde na bicykli alebo pri varení čaju. (Niekedy sa to skutočne nedá). Zdá sa však, že ani takáto prirodzená schopnosť či zručnosť per definitionem nezodpovedá Chomského „vnútornému softwaru“.

Čo by to teda mohlo byť? Nuž, zdá sa mi, že ide o akýsi zvláštny medzistupeň medzi „knowing how“ a „knowing that“. Na jednej strane máme prirodzené schopnosti biologického druhu Homo sapiens, ako je napr. schopnosť naučiť sa a používať jazyk, schopnosť komunikovať a kooperovať v rámci skupín, ako aj schopnosť udržať rovnováhu pri chôdzi a jazde na bicykli. Na strane druhej dokážeme vykonávať rozličné aktivity na základe návodov, napr. zostrojiť rôzne nástroje, učiť sa cudzie reči, matematiku a podobne.

Searle brilantne postrehol, že Chomsky nerozlišuje medzi týmito dvoma rovinami. Dôsledkom je, že každú zmysluplnú aktivitu pokladá za neoddeliteľnú od postupu podľa koherentných pravidiel, t.j. že za každým zmysluplným chovaním hľadá vnútornú teóriu. Ak sú všetci normálni ľudia schopní zvládnuť jazyk a vo všetkých jazykoch existujú isté invariantné vlastnosti, pokladá to za dôkaz toho, že v ľudskom mozgu musí existovať úplný systém univerzálnej gramatiky. Táto gramatika je určená biologicky, funguje však ako počítačový program premošťujúci vonkajší svet a myseľ. Medzistupňové „spracovávanie informácií“, ktorým Chomsky prepojíl neurónovú sieť a prirodzené diskurzívne schopnosti, je však rovnako prázdne a neužitočné ako homunkulus. Nemá totiž žiadny logický dôvod a neexistuje ani žiadna empirická evidencia potvrdzujúca tieto mysteriózne procesy. Searle uvádza analogický príklad s (prirodzenou) schopnosťou vidieť. Fakt, že nevidíme ultrafialové svetlo, by sa dal vysvetľovať napríklad aj tak, že ľudské bytosti nevedome sledujú istú gramatiku videnia, ktorá zo zorného poľa vylučuje ultračervené a ultrafialové lúče. Rovnako však môžeme predpokladať, že naše oči nie sú na tieto časti spektra jednoducho citlivé, t.j. neopisovať umelo tento biologický fakt ako dôsledok postupu podľa istých pravidiel.

To isté platí pre prirodzenú ľudskú schopnosť nadobúdať a používať jazyk. Komunikácia nevyžaduje vnútornú gramatiku, pretože deti sa učia a používajú jazyk na základe dynamických verejných pravidiel na používanie slov. Extrapolácia teórie tam, kam evidentne nepatrí, však nie je len zbytočná, ale aj potencionálne zavádzajúca, pretože nás núti hľadať mysteriózne entity namiesto skúmania empiricky prístupných fenoménov. (V prípade ľudskej mysle je to neurónová sieť a sieť verejnej komunikácie).

Navyše je aj logicky kruhová, pretože ak by sme chceli vysvetliť ľubovoľný ľudský fenomén striktne a dôsledne ako postup podľa pravidiel, museli by sme pripustiť, že aj samotný postup vyžaduje pravidlá, a tak ďalej ad infinitum.

Na záver by som chcel načrtnúť empirickú evidenciu protirečiacu koncepcii „vnútornej gramatiky“. Podľa Chomského je fonetický vstup príliš nedokonalý na zvládnutie jazyka len na základe environmentálnych vstupov. Tie musia byť kompenzované vnútornými mechanizmami – gramatikou. Táto téza je však od začiatku trochu paradoxná, pretože formalistická teória sa mi zdá nevhodná na kompenzovanie svojho protikladu – otvorených, častokrát nedokonalých environmentálnych vstupov. Operuje totiž výlučne na základe formálno-gramatických pravidiel.

Syntax (v zmysle postupu podľa súboru formálno-gramatických pravidiel) evidentne nestačí na konštituovanie sémantiky. Pre ľudský jazyk je podstatná práve schopnosť vyjadrovať sémantické obsahy. Táto schopnosť je odlišná od schopnosti jednoduchého postupu podľa istého súboru pravidiel, aký vykazuje počítač rovnako ako aj pero padajúce na zem. Syntaktickú procedúru teda v žiadnom prípade nemožno stotožňovať s procedúrou sémantickou. Tú druhú však Chomsky, aspoň v textoch ktoré poznám, nevysvetľuje. Pre osvetlenie poukážem na isté empirické zistenia. Jednoduchý výskum pamäti dokazuje, že spomienky sa uchovávajú na základe ich zmyslu, pričom pôvodné syntaktické štruktúry sú vo veľkej miere zabudnuté. Isté klinické defekty mozgu majú za následok, že pacienti nedokážu reprodukovať štandardné syntaktické väzby, ale ich výpovede si zachovávajú sémantickú informáciu. Tú teda nedokážeme objasniť výlučne na základe obmedzených

syntaktických štruktúr, ktoré môžu poskytnúť len formálne vysvetlenia, napr. schopnosti vytvoriť nekonečné množstvo gramaticky správnych viet. Na nevhodnosť terminológie vnútorných gramatík spracovávajúcich informácie poukazuje aj fakt, že naše výroky bežne nechápeme ako manifestácie skrytých kalkulov, ale ako zmysluplné rečové vyjadrenia dopĺňajúce naše praktické aktivity. Aby sme mohli dôsledne doceniť tento jednoduchý fakt, musíme nevyhnutne poznať históriu pojmu mysle a vplyvy, ktoré ho formovali. Z tohto pohľadu je vydanie Chomského prekladu cenným vydateľským činom.

Róbert Konrád

Róbert Konrád
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR

NAD JEDNOU OTÁZKOU

JENKINS, K.: On *What is history?* From Carr and Elton to Rorty and White (K otázke *Čo je história?* Od Carra a Eltona k Rortymu a Whitovi). London, Routledge 1995, 200 s.

Do diskusie o opodstatnenosti nového prístupu k otázke histórie a historickej pravdy sa zaradila nová kniha stúpenca myšlienok postmodernizmu vo Veľkej Británii Keitha Jenkinsa *Nad otázkou 'Čo je história'* s podtitulom *od Carra a Eltona k Rortymu a Whitovi*.

V úvode autor naznačil, že v tejto knihe sa zamerá predovšetkým na historikov a teoretikov píšucich o tejto téme, a nie na školy, hnutia a teórie. Tvrdí, že Carr a Elton nie sú správnymi sprievodcami vo veci súčasnej reflexívnej otázky o tom, čo je história, a mali by byť nahradení inými, z ktorých si vybral „práve dvoch: Rortyho a Whita“ (s. 2). Počas posledných dvadsiatich až tridsiatich rokov sa okolo dominantných akademických diskurzov vytvoril celý rad teórií (napr. hermeneutika, postštrukturalizmus, dekonštruktivizmus), ktoré dosiahli takú úroveň myšlienkového náročnosti a intelektuálnej precíznosti v otázke historickej reprezentácie, pri ktorej „Carr a Elton nám nemôžu pomôcť – javia sa ako zastaralí“ (s. 3). Dnešný intelektuálny horizont bol ovplyvnený socio-ekonomickými, politickými a kultúrnymi zmenami. Práve myšlienky postmodernizmu podľa autora odrážajú podmienky súčasnej doby. Jenkins si je vedomý nevyváženosti vlastnej kritiky jednotlivých postáv, ale sám priznáva už v úvode, že sa stotožňuje s Rortyho a Whitovým pohľadom na históriu.